

Reciprociteit in het Nederlands: de geschiedenis van *elkaar* en *mekaar*

MATTHIAS HÜNING*

Abstract

Reciprocity is expressed in many different ways in the languages of the world. Dutch, like other Germanic languages, mainly uses an anaphoric reciprocal word: the reciprocal pronoun *elkaar* (< *elkander* < *elc...ander*). This article describes the emergence of *elkaar* and its (spoken) variant *mekaar* in Middle Dutch from a variety of linguistic means for the function of coding a reciprocal situation. It shows how *elkaar* is grammaticalized as an anaphoric expression and how it became the default pronoun for reciprocity in Standard Dutch from the 17th century onwards. Therefore its competitors in Middle Dutch are presented (like *die een...den andren* or *malkander*), and the development is compared to that in other Germanic languages (English and German). It is shown that this onomasiological and comparative approach is required for a comprehensive account of the development.

I Inleiding

In dit verkennende artikel zal ik het ontstaan van het reciprook pronomen *elkaar* en van zijn gesproken variant *mekaar* in het Nederlands beschrijven, een ontwikkeling die tot nu toe nauwelijks aandacht heeft gekregen in de handboeken over de geschiedenis van het Nederlands. Ik kies voor een onomasiologische benadering en zal ingaan op een aantal concurrerende middelen om dezelfde functie te vervullen: een situatie als reciprook coderen. Het zal blijken dat er in het Middelnederlands heel wat mogelijkheden waren om dit te bereiken. Uiteindelijk is er echter één van deze varianten gegrammaticaliseerd als dé manier om reciprociteit uit te drukken in het Standaardnederlands: *elkaar*. Ik zal laten zien dat deze ontwikkeling parallellen heeft in andere Germaanse talen en ik zal wijzen op de overeenkomsten en de verschillen met vooral het Engels en het Duits. Een belangrijke plaats neemt de bespreking in van de verschillende varianten en de uiteindelijke selectie van *elkaar*. Beginnen wil ik met een kort overzicht van het gebruik van het reciprook pronomen in het hedendaags Nederlands.

* Adres van de auteur: Freie Universität Berlin, Niederländische Philologie, Habelschwerdter Allee 45, 14195 Berlin, <mhuening@zedat.fu-berlin.de>. Mijn onderzoek is geïnspireerd door de plannen van mijn collega Ekkehard König voor een groter project over typologische aspecten van reciprociteit. De eerste aanzet voor dit artikel werd gegeven door verkennend onderzoek dat ik samen met Florian Haas en Elisabeth Stark heb gedaan naar de geschiedenis van reciproke constructies in een aantal Germaanse en Romaanse talen (Haas et al. 2004). Met dank aan Hans Bennis, Cor van Bree, Gertjan Postma, een anonieme reviewer en de redactie van *Nederlandse taalkunde* voor hun zeer nuttige commentaar op een eerdere versie van het artikel.

● 2 Het reciprook pronomen in het hedendaags Standaardnederlands

Wederkerigheid of reciprociteit wordt in de talen van de wereld op zeer verschillende manieren uitgedrukt. Sommige talen, waaronder de Germaanse, hebben daarvoor speciale reciproke woorden. In het geval van het Nederlands is dat het wederkerig voornaamwoord *elkaar*. Dit pronomen codeert in het Nederlands een situatie als reciprook.

Reciprocal markers code a situation as reciprocal. The fundamental prerequisite for a reciprocal situation is the plurality of participants. [...] But plurality of participants is a necessary but not a sufficient prerequisite for the coding of a reciprocal situation. (Frajzyngier & Curl 2000:vii)

De vraag is nu wat er – behalve meer dan één participant – nog meer nodig is om een situatie reciprook te maken.

In a prototypical reciprocal situation, there are two participants that play identical pairs of roles vis-à-vis each other, e.g., agent and patient. (Lichtenberk 1994:3506)

Het gaat dus om een symmetrische relatie die gekenmerkt is door ‘role reversal’. De prototypische reciproke context is – nu in een definitie van Kemmer – een ‘event frame’ met twee participanten en twee relaties. Elke participant treedt op als initiator in een van de beide relaties en als eindpunt in de andere (Kemmer 1993:97).

(1) Jan en Marie hebben *elkaar* in Berlijn ontmoet.

In dit voorbeeld hebben we te maken met een prototypische reciproke situatie. We kunnen het gebeuren als volgt omschrijven: ‘Jan ontmoet Marie en Marie ontmoet Jan’. Over het algemeen wordt *elkaar* geanalyseerd als (gebonden) anafoor die gebruikt wordt samen met een meervoudig onderwerp dat het antecedent ervan is.¹ *Elkaar* fungeert als (kern van een) zinsdeel en in voorzetselconstituenten. De ANS (Haeseryn et al. 1997) geeft de volgende voorbeelden, waarin *elkaar* telkens een andere functie heeft:

- (2) a Johan en Pieter verdedigen *elkaar*. (lijdend voorwerp)
 b Ze schreven *elkaar* een brief. (meewerkend voorwerp)
 c Schenken jullie *elkaar* maar een borrel in. (bepaling van belang)
 d De auto’s reden achter *elkaar*. (bijwoordelijke bepaling: *achter elkaar*)

In deze voorbeelden is het antecedent telkens het syntactische onderwerp van de zin. Dat is niet altijd zo, zoals het volgende voorbeeld laat zien, waarin niet *zij*, maar *onze* het antecedent is van *elkaar*:

1 Vgl. voor de anafoor-analyse en de syntactische problemen ervan o.a. Everaert (2000) en Klooster (2001: par. 7.4).

- (3) Zij bekeken [onze foto's van *elkaar*].

Over het algemeen geldt: "Het onderwerp dat 'het dichtst bij de anafoor staat' is de bepaler van het bindingsdomein voor die anafoor" (Klooster 2001:304). De term 'onderwerp' moet men dus ruim opvatten: het gaat om een semantische relatie, waarbij het 'onderwerp' niet per se het syntactische subject hoeft te zijn.

Daarnaast komt *elkaar* ook niet-zelfstandig voor, als determinerend element in een naamwoordelijke constituent.

[De niet-zelfstandige vormen] fungeren daarin als een voorgeplaatste genitief [...]. Ze zijn te beschouwen als 'bezittelijke wederkerige voornaamwoorden': ze drukken een wederkerigheidsrelatie uit en tegelijk geven ze aan dat er een bezitsrelatie [...] bestaat tussen de zelfstandigheden aangeduid door het antecedent en de zelfstandigheden genoemd door de kern van de naamwoordelijke constituent. (Haeseryn et al. 1997:275)

Voorbeelden uit de ANS:

- (4) a Walter en Maarten aten *elkaars* boterhammen op.
b Ze schreven *elkaars* ouders een brief.
c Schenken jullie *elkaars* vriend maar een borrel in.
d De auto's reden achter *elkaars* achterlichten aan.

Het gebruik van het wederkerig voornaamwoord na voorzetsels wordt in de ANS apart behandeld en door o.a. de volgende voorbeelden geïllustreerd:

- (5) a De auto's botsten tegen *elkaar*.
b De auto's reden achter *elkaar*.

Terwijl (a) een voorbeeld is van 'zuivere wederkerigheid' (auto A botst tegen auto B en andersom) is de situatie in (b) ingewikkelder:

Als het om twee auto's gaat, rijdt de tweede *achter* de eerste, maar de eerste *vóór* de tweede. Gaat het om een groter aantal auto's, dan rijdt de laatste *achter* de voorlaatste, die ook weer *achter* een auto rijdt, enz. Er is dus in zoverre sprake van wederkerigheid, dat alle auto's op één na (de voorste) achter *een* andere auto rijden. (Haeseryn et al. 1997:276)

We hebben hier te maken met wat Kemmer (1993:100) een 'chaining situation' noemt. Dergelijke ketting-situaties vindt men trouwens niet alleen bij het gebruik van *elkaar* achter een voorzetsel. Vergelijk een zin als:

- (6) In de politiek volgen de schandalen *elkaar* in rap tempo op.

Hoewel ze niet helemaal overeenstemmen met de definitie van wederkerigheid als strict symmetrische relatie, worden deze gevallen over het algemeen toch geclassificeerd onder de noemer reciprociteit, o.a. door Kemmer:

I believe that it should be considered a minor type which deviates slightly from the reciprocal prototype. (Kemmer 1993:101)

De eis van strikte symmetrie is ook in andere gevallen niet onproblematisch. Zo is het nog maar de vraag wie in de volgende zin wie slaat:

- (7) Na een lelijke overtreding gingen de beide teams *met elkaar* op de vuist.

Om de zin waar te maken is het niet noodzakelijk dat alle spelers bij deze ruzie betrokken zijn, en het is ook niet noodzakelijk dat elke speler die betrokken is bij de ruzie geweld gebruikt tegen elke speler van het andere team. Het is voldoende wanneer subsets van de beide groepen betrokken zijn bij het gebeuren.²

Plank wijst er terecht op dat er weliswaar een enorme hoeveelheid literatuur is (geschreven vooral door formele semantic) over de aard van de reciproke situatie, maar dat “languages themselves do not seem to be overly bothered by such subtleties” (Plank 2000). Ik zal dit aspect dan ook in wat volgt verwaarlozen en volsta hier met de constatering dat we reciprociteit het best kunnen zien als een prototypisch georganiseerde talige categorie met in het centrum de prototypische gebruikswijzen waarbij sprake is van een symmetrische relatie en daaraan gerelateerd tal van gebruikswijzen waarbij de eis van symmetrie minder strikt wordt gehanteerd.

In uitdrukkingen als *uit elkaar spatten*, *in elkaar zakken* of *(iets) voor elkaar krijgen* is wederkerigheid alleen nog met veel fantasie terug te vinden. Deze kunnen we alleen nog zien als idiomatiche uitdrukkingen, waarin *elkaar* niet (meer) als reciprook pronomen fungeert. In dergelijke niet-reciproke contexten is het dan ook mogelijk om *elkaar* met een enkelvoudig antecedent te combineren:

- (8) a Het verhaal hangt als los zand *aan elkaar*.
b Het verhaal zit goed *in elkaar*.

Achter voorzetsels hebben we in het Nederlands nog te maken met een verdere bijzonderheid: naast ‘voorzetsel + *elkaar*’ vinden we namelijk vaak equivalente bijwoorden op *-een*.

Naast de combinaties van de voorzetsels *aan*, *achter*, *bij*, *door*, *in*, *op* en *uit* met *elkaar*, komen ook de bijwoorden *aaneen*, *achtereen*, *bijeen*, *dooreen*, *ineen*, *opeen* en *uiteen* voor. Deze woorden zijn vaak het eerste deel van een scheidbaar werkwoord. Ze behoren dikwijls tot formele taal of tot het regionale taalgebruik (in dit laatste geval met name in Belgisch Nederlands voorkomend). (Haeseryn et al. 1997:279)

² König onderscheidt ‘weak and strong reciprocity’, waarbij dit laatste voorbeeld en ook de ‘chaining events’ voorbeelden zijn van zachte reciprociteit (König 2004).

Voorbeelden (weer uit de ANS) zijn:

- (9) a Deze woorden schrijven we meestal *aaneen*.
 b Het gezelschap kwam om acht uur *bijeen*.
 c De menigte ging *uiteen*.

Op de geschiedenis van deze bijwoorden en de concurrentie met ‘voorzetsel + *elkaar*’ ga ik in paragraaf 4.1.2 in.

De voorbeelden (b) en (c) brengen mij bij een laatste opmerking over het antecedent: dat hoeft niet per se een meervoudig substantief te zijn; de vereiste pluraliteit kan ook door een verzamelnaam worden uitgedrukt:

- (10) de klas kwam bij *elkaar*.

Naast *elkaar* kent het hedendaags Nederlands voor het reciprook pronomen de variant *mekaar*. Deze vorm komt echter bijna uitsluitend in gesproken taal voor, zoals ook blijkt uit de vergelijking van het NRC-krantencorpus van het INL met het *Corpus Gesproken Nederlands*.

	<i>elkaar(s)</i>	<i>mekaar(s)</i>
INL, krantencorpus (NRC), 27 miljoen woorden	13433 (98,7 %)	175 (1,3 %)
Corpus Gesproken Nederlands 9 miljoen woorden	2345 (73,7 %)	835 (26,3 %)

Tabel 1: *elkaar* en *mekaar* in corpora van het hedendaags Nederlands

Terwijl het *Corpus Gesproken Nederlands* in meer dan een kwart van de gebruikgevallen van een reciprook pronomen *mekaar* heeft, vinden we deze vorm in het geschreven Nederlands van *NRC Handelsblad* maar incidenteel (en dan vooral in de weergave van gesproken taal).

Op de verhouding tussen *elkaar* en *mekaar* zal in de tweede helft van dit artikel nog uitvoerig worden ingegaan. Nu zal ik eerst kijken naar de diachronie en naar het ontstaan van reciproke pronomina in het Nederlands.

● 3 Een ‘grammaticaliseringspad’ voor het Germaans?

Frans Plank geeft in een artikel over reciprociteit in de dialecten van Beieren ook een ‘thumbnail sketch’ van de ontwikkeling van reciproke constructies in de Germaanse talen. Hij constateert:

Reciprocal markers [...] are generally bipartite in Germanic: their first constituent is a quantifier [...] and their second constituent is invariably the alterity word (Plank 2000:8)

Dit geldt niet alleen voor het Engels (*each other* < quantifier *each*, alterity word *other*) en het Duits (*einander* < *ein ander*), maar ook voor het Nederlands (*elkaar* < *elk ander*). Telkens ontstaat er een gegrammaticaliseerde reciproofmarkeerder. Plank illustreert de gang van zaken aan de hand van voorbeelden uit het Engels (het ontstaan van *each other* en *one another*).

De Germaanse talen hadden oorspronkelijk geen aparte reciproofmarkeerder. Wederkerigheid was niet grammaticaal gecodeerd, maar “fell to the responsibility of the lexicon rather than of grammar” (Plank 2000:9). Er waren werkwoorden met inherent reciproke betekenis (*meet*, *wrestle*, *agree*) of werkwoorden met een relationele betekenis die zonder object konden worden gebruikt (*greet*). Sommige inherent reciproke werkwoorden kunnen nog steeds zonder expliciete markering van de reciprociteit worden gebruikt (vgl. bijv. Jan en Marie gaan *trouwen*), waarbij de mogelijkheden in het Engels iets ruimer lijken dan in het Nederlands:

- (11) a John and Mary *meet*.
b * Jan en Marie *ontmoeten*.

Daarnaast konden bijwoorden als *mutually* worden gebruikt om reciprociteit uit te drukken. Een syntactisch middel was de nevenschikking met ‘role reversal’ (type: *The earl hated the queen and the queen hated the earl*).

De ontwikkeling van een reciproofmarkeerder begint met het gebruik van ‘quantifier’ (*one/each*) en ‘alterity word’ (*other*).

- (12) One/each earl hated (the/an) other.

Het is een bekend verschijnsel dat quantificeerders in de Germaanse talen kunnen worden verplaatst. Ze kunnen uit de NP waar ze (semantisch) deel van uit maken, naar een andere positie in de zin worden gebracht; ze kunnen ‘floaten’.

- (13) The earls one/each hated (the/an) other.
(14) The earls hated one/each (the/an) other.

Dit verschijnsel (‘quantifier floating’) staat los van reciprociteit, maar is voor de ontwikkeling van reciproke pronomina van groot belang. Door de verplaatsing van de quantificeerder werd het mogelijk dat deze ‘scope’ kreeg ook over onderwerpen die bestaan uit meer dan een element:

- (15) The earl and the queen hated one/each (the/an) other.

Wanneer kwantificeerder en ‘alterity word’ naast elkaar komen te staan is dat de uitgangssituatie voor een reanalyse als één element.

- (16) The earls hated each other.

Dat een dergelijke reanalyse heeft plaats gehad, dat de beide elementen worden opgevat als eenheid, wordt duidelijk, wanneer ze optreden achter een prepositie. Door gewone

‘quantifier floating’ kon een quantificeerder weliswaar op diverse plaatsen in een zin terecht komen, maar nooit achter een prepositie. Terwijl zinnen als (17) (a) en (b) (tenminste in principe) mogelijk waren en zijn, was (c) altijd uitgesloten:

- (17) a The earls *both* talked with the queen.
b The earls talked with the queen *both*.
c * The earls talked with *both* the queen.

Het optreden van zinnen als de volgende is dus het ‘bewijs’ voor de reanalyse van *each other* als eenheid.

- (18) The earls fought with each other.

Van hier is de stap naar een reciprook woord (of een reciprook pronomen) niet meer groot en Plank komt dan ook tot de volgende conclusie.

The clear trend in Germanic, thus, was towards an inflectionally deactivated, invariable reciprocal word (Plank 2000:15)

Hij schetst deze gang van zaken als een soort ‘grammaticaliseringsspad’ dat niet alleen voor Engels *each other* (en *one another*) geldt, maar in principe voor alle Germaanse talen. Het resultaat van de grammaticalisering is uiteindelijk altijd een anaforische reciprookmarkeerder en de verschillen tussen de hedendaagse Germaanse talen representeren verschillende stadia van dit grammaticaliseringspad.

Deze hypothese biedt een aantrekkelijke verantwoording van het ontstaan van reciproke constructies en reciproke anaforen in de Germaanse talen, vereenvoudigt echter (zoals Plank ook zelf toegeeft) de daadwerkelijke historische ontwikkeling in sterke mate en laat allerlei verschillen in de taalspecifieke ontwikkelingen achterwege.

Ik zal in de volgende paragrafen laten zien in hoeverre het geschetste grammaticaliseringspad een adequate verantwoording biedt voor de ontwikkelingen in het Nederlands. Daarvoor ga ik terug naar het Middelnederlands, waar het reciprook pronomen *elkaar* nog niet bestond. Ik zal niet alleen de geschiedenis van *elkaar* (en *mekaar*) bespreken, maar ook die van concurrerende vormen.

● 4 Concurrerende vormen

De handboeken geven geen of zeer weinig informatie over reciproke constructies in het Middelnederlands. Zo vinden we bij Van den Toorn e.a. (1997:109) de opmerking dat in het Middelnederlands „*manlic ander* ‘elkaar’ de gewone vorm” is van het wederkerig voornaamwoord, zonder dat daar verder op wordt in gegaan. Een voorbeeld van deze constructie is:

- (19) Dat si ... *manlijc andren* ... custen ende helse den hondert waerf (MNW, *Roman van Walewein* (1350))

Daarnaast bestaat er echter voor dezelfde functie in het latere Middelnederlands ook al de vorm *elc ander* die vervolgens tot *elkander/elkaar* wordt.³

- (20) Die [= Sabina] nae haers ierstens mans doot eenen eerbaren man lief hadde ende hij haer weder. In sulcker mynnen ende werdicheit dat sij *elc anderen* neemen wouden in wettachtiger echtschap. (Potter, *Bloemen der doechden*, 1475-1495)

Het ontstaan en de status van deze beide constructies zal centraal staan in paragraaf 5. Dit waren echter niet de enige mogelijkheden om reciprociteit uit te drukken en ik wil daarom nu eerst kort ingaan op een paar alternatieven die er waren in het Middelnederlands. Waar gepast zal ik ook wijzen op het gebruik ervan in het hedendaags Nederlands en op parallellen in verwante talen.

4.1 Het gebruik van bijwoorden

4.1.1 Weder en onderlinge

Eén mogelijkheid om wederkerigheid uit te drukken zien we in de eerste zin van voorbeeld (20), waar gebruik wordt gemaakt van nevenschikking met ‘role reversal’: *zij had hem lief en hij haar weder*. De reciprociteit wordt versterkt door het gebruik van het bijwoord *weder*.

Ook andere bijwoorden worden gebruikt wanneer het gaat om de weergave van reciproke situaties. Het hedendaagse *wederzijds* (dat ook al in Kiliaans *Etymologicvm tevtonicae lingvae* in de huidige betekenis voorkomt) is in het Middelnederlands nog niet prominent. Het is ontstaan uit het zelfstandig naamwoord *wederside* dat in het Middelnederlands vooral in bijwoordelijke uitdrukkingen voorkwam (bijv. *in wedersiden van* - ‘aan beide kanten van’), en volgens het *Middelnederlands Woordenboek* incidenteel ook met een reciproke betekenis (MNW 1885-1952, lemma ‘wederside’).

Vaak treft men voor het coderen van wederkerigheid het bijwoord *onderlinge* aan in het Middelnederlands:

- (21) a Si hadden te voren viande gheweest *onderlinghe* (MNW, Jan van Ruusbroeck, *Werken* 5, 222)
 b Die keyserinne ... minden, soo dedi hare, dat si nie oppenbare *onderlinge* dorsten gewagen, want si hem beide ontsaghen (MNW, *Roman van Heinric en Margriete van Limborch* XII, 1164)

3 Wanneer bewijsplaatsen niet gekenmerkt zijn als afkomstig uit een woordenboek, zijn ze gehaald uit de tekstedities van de CD-ROM *Middelnederlands* (MNL 1998) of van de DBNL (www.dbnl.nl). Deze teksten zijn toegankelijk gemaakt voor onderzoek met behulp van het concordantie-programma TextSTAT (www.niederlandistik.fu-berlin.de/textstat/).

Terwijl de betekenis van *onderlinge* in (a) kan worden omschreven als ‘van elkaar’, zouden we (b) kunnen vertalen door ‘elkaar’. Hier wordt het gebruik van *onderlinge* ook weer voorafgegaan door een nevenschikking met ‘role reversal’. Ook de betekenis ‘met elkaar’ komt vaak voor:

- (22) Die twee ghelieve leden *onderlinghe* die beste werelt (*smaakten de hoogste weelde*) ende dat scoonste lijf (*en leidden het heerlijkste leven*), (MNW, *Floris ende Blancefloer*, 3167)

Onderling kan ook in het hedendaags Nederlands nog worden gebruikt om reciprociteit uit te drukken. De betekenisparafraze is dan over het algemeen ‘onder elkaar’ of ‘met elkaar’. Van Dale geeft de volgende voorbeelden (Van Dale 2003):

- (23) a De aanwezigen mompelden *onderling*, en de meesten schudden het hoofd.
b Zij beraadslaagden reeds *onderling*, welke weg zij in zouden slaan.
c Zij waren *onderling* verdeeld.
d de uitkomsten van het onderzoek *onderling* vergelijken

Onderling kan niet alleen als bijwoord, maar ook als bijvoeglijk naamwoord worden gebruikt. Twee voorbeelden uit Van Dale:

- (24) a de denkbeelden waren op zichzelf beschouwd juist, maar het *onderling* verband ontbrak
b de *onderlinge* verhouding van de deelnemers

Hierdoor biedt *onderling* een aanvulling op de mogelijkheden die het hedendaags Nederlands kent met behulp van *elkaar* dat immers niet attributief kan worden gebruikt. Deze mogelijkheid was er – voor zover ik zie – nog niet in het Middelnederlands. Ook het *Middelnederlands woordenboek* geeft alleen bewijsplaatsen van het gebruik als bijwoord.⁴

Het is trouwens opvallend dat er geen direct equivalent is (en ook nooit was) van *onderling* in het Engels of in het Duits.⁵ In het Duits gebruikt men diverse middelen om *onderling* te vertalen. Een paar voorbeelden:

- (25) a een *onderlinge* afhankelijkheid – eine *wechselseitige* Abhängigkeit
b de *onderlinge* tegenstellingen – die *Gegensätze untereinander*
c ze zijn *onderling* verwisselbaar – sie sind *untereinander* austauschbar
d *onderling* afwijken – *voneinander* abweichen

Ik kan in het bestek van dit artikel niet verder ingaan op *onderling*. Bij mijn weten is de reciprookmarkeerder *onderling* en de relatie met *elkaar* nooit goed onderzocht. Het lijkt me dat dit voor een goed begrip van de codering van reciprociteit in het hedendaags Nederlands wenselijk zou zijn. Op de rol van *onderling* bij het ontstaan van *elkaar* zal ik hieronder (in par. 5.1) wijzen.

4 Het bijwoord kwam ook wel met ‘adverbiale s’ voor (*onderlings*) en in het Middelnederlands vindt men naast *onderlinge* ook de vorm *onderlange* (EWNT 2003, WNT 1882-1998).
5 Engels *underling* en het daaraan ontleende Duitse *Unterling* worden vooral als znw. in de betekenis ‘onderdaan’ gebruikt. Een vorm *underling* in de Nederlandse betekenis komt kennelijk alleen in het Nederduits wel eens voor.

4.1.2 aeneen, achtereen, bieen, ineen, overeen, enz.

In paragraaf 2 heb ik gewezen op de mogelijkheid om de constructie ‘voorzetsel + *elkaar*’ te vervangen door een bijwoord, samengesteld uit hetzelfde voorzetsel + *een*. Historisch is deze voorstelling niet juist: het is precies andersom. Bijwoorden als *aeneen* of *ineen* zijn ouder dan het wederkerig voornaamwoord *elkaar*; ze werden in het Middelnederlands al volop gebruikt en zijn voor een deel van hun functies verdrongen door de combinatie van prepositie en *elkaar*.

In het *Middelnederlands Woordenboek* vindt men de constatering: “Voorafgegaan door voorzetsels heeft *een* de betekenis van *elkander*” (MNL 1998, MNW 1885-1952, lemma ‘een’). Het MNW geeft vervolgens voorbeelden en bewijsplaatsen voor *achtereen*, *aeneen*, *bieen*, *jegen een*, *ineen*, *na een*, *op een*, *ondereen*, *overeen*, *vaneen*, enz. Een paar citaten uit het MNW ter illustratie:

- (26) Vremde bedelaers...en sullen boven achte dagen *aeneen* niet duyren binnen der vriheit van den Brielle (MNW, *K. v. Brielle* 83, 17)
- (27) Daer bi saten daer *bieen*...vele liede (MNW, *Heelu* 8871)
- (28) Twee geslechten, die *iegen een* wilden vechten (MNW, *Velth.* I, 40, 15)

Het Duits had overigens dezelfde mogelijkheid, die voor *anein* in het *Deutsche Wörterbuch* als volgt wordt beschreven:

anein – statt des folgenden *aneinander*, wie man auch *inein*, *aufein*, *mitein*, *widerein* für *ineinander*, *aufeinander*, *miteinander*, *widereinander* sagte (Der Digitale Grimm 2004, DWB 1854-1960)

Jacob Grimm, die dit artikel nog zelf bewerkt heeft, verwijst hier ook naar het Nederlands: „nnl. ebenfalls *aaneen* und viel häufiger *aaneenbinden*, *aaneenketenen* u.s.w.” De meeste van de in het *Middelnederlands Woordenboek* genoemde bijwoorden bestaan ook in het hedendaags Nederlands nog, vooral, zoals ook Grimm al opmerkte, als eerste deel van scheidbaar samengestelde werkwoorden.

De combinatie van prepositie en *een/inein* is dus zowel in het Nederlands als ook in het Duits vrij oud. Dergelijke bijwoorden worden pas later (wanneer de reciproke pronomina zijn ontstaan) voor de duidelijk reciproke functies vaak vervangen door prepositie + *elkaar* resp. *einander*. Terwijl dat in het Duits vrij consequent gebeurt (bijwoorden als *anein* zijn absoluut verouderd), vinden we in het Nederlands ook nu nog stilistische en regionale variatie: in formeel taalgebruik en in het zuiden van het taalgebied komen de vormen met *een* vaker voor, aldus de ANS (Haeseryn et al. 1997:279). Deze laatste constatering vinden we ook bij Van der Wouden (1998:40), die bij het lemma *bijeen* schrijft “‘bij elkaar, samen’, als in Nederland, maar gebruikelijker”.⁶

⁶ We hebben hier (ook) te maken met lexicaal bepaalde voorkeuren. Woorden als *bijeenkomen* of *bijeenroepen* zijn immers ook in Nederland heel gewoon.

Dit wordt bevestigd door een blik in het *Corpus Gesproken Nederlands* (CGN 2002). De vormen op *een* worden kennelijk inderdaad in Vlaanderen relatief vaker gebruikt dan in Nederland. Er zijn echter grote verschillen tussen de afzonderlijke woorden c.q. constructies die erop duiden dat een en ander in belangrijke mate lexicaal bepaald is. *Bijeen* is kennelijk inderdaad in Vlaanderen zeer frequent: het CGN levert voor de 'Flemish regions' voor *bij elkaar* 64 treffers op en voor *bijeen* 47 treffers (= 42,3 %), voor de 'Dutch regions' is de verhouding 203 keer *bij elkaar* en 31 keer *bijeen* (= 13,2 %). Zo'n duidelijk verschil vinden we niet bij andere woorden. De verhouding tussen *uit elkaar* en *uiteen* is in de Vlaamse en de Nederlandse regio's ongeveer gelijk: *uit elkaar* komt ongeveer drie keer zo vaak voor als *uiteen*. En woorden als *aaneen* en *vaneen* worden zowel in Nederland als ook in Vlaanderen niet vaak gebruikt: het CGN levert telkens maar een of twee treffers op voor beide regio's (wat echter relatief toch op een iets frequenter gebruik in Vlaanderen duidt).

De tweede factor die door de ANS wordt genoemd: de vormen met *-een* 'behoren dikwijls tot formele taal', kan niet zo makkelijk snel worden onderzocht. De verhouding tussen de beide concurrenten 'voorzetsel + *elkaar*' en 'voorzetsel-*een*' is bij mijn weten nog geenszins uitputtend onderzocht. Ik heb de indruk dat hier veelal vaste verbindingen of toch tenminste duidelijke voorkeuren in bepaalde verbindingen in het spel zijn: *aaneenschrijven* vs. *aan elkaar knopen*, *uit elkaar gaan* vs. *uiteenvallen*, *iem. in elkaar slaan* vs. *de handen ineenslaan*, enz. De belangrijkste factor is zeker de mate van versmelting met het werkwoord: als eerste lid in een scheidbaar samengesteld werkwoord is immers alleen de vorm met *een* mogelijk. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de afbakening van scheidbaar samengesteld werkwoord en woordgroep zoals bekend allesbehalve duidelijk en onomstreden is.⁷ Verder onderzoek, zowel historisch als ook synchroon voor het hedendaags Nederlands, lijkt mij zeer wenselijk.

4.2 Het gebruik van het persoonlijk resp. wederkerend voornaamwoord

Zoals bekend kan in het Duits het reflexief pronomen *sich* ook reciprook worden gebruikt. Het reflexivum is in veel gevallen zelfs de ongemarkeerde vorm die echter in principe altijd kan worden vervangen door het gemarkeerde (formelere) wederkerig voornaamwoord *einander*.⁸

- (29) a Sie schauten *sich/einander* tief in die Augen.
b Sie küssten/schlügen/trafen/umarmten *sich/einander*.

Het Nederlands kent deze dubbele gebruikswijze van *zich* niet. Zoals bekend, kwam *zich* in het Middelnederlands nog uitsluitend in de meest oostelijke dialecten van het Nederlandse taalgebied voor. De gewone manier om reflexiviteit uit te drukken was het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord. Een willekeurig voorbeeld:

7 Vgl. hiervoor bijv. de discussie in hoofdstuk 6.4 van Booi's *Morphology of Dutch* (Booi 2002).

8 Alleen achter preposities is het reflexivum niet gebruikelijk voor het aanduiden van een reciproke situatie; hier is *einander* de default en het pronomen versmelt (in de spelling) over het algemeen met het voorafgaande voorzetsel (Sie sind schon *miteinander*/*mit *sich* zur Schule gegangen). Het pronomen *sich* krijgt achter preposities een reflexieve interpretatie.

- (30) Hi sweet van anxte ...; doen sprac Sente Brandaen, dat es sine boete, dat hi *hem* wasschen moete (MNW, *Bloeml.* 2, 10, 321)

Niet *zich wassen* dus, maar *hem wassen*. Nu kon het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon niet alleen reflexief, maar incidenteel ook reciprook worden gebruikt, zoals het volgende voorbeeld illustreert:

- (31) Daer boven plaghen altoes te sine
 Ende in te singene vogelkine,
 [...] So soete geluut si onder *hem* maecten,
 Weltijt dat si twee daer genaecten,
 (*Floris ende Blancefloer*, 1340-1360)

De vogeltjes in de boom maakten *zoete geluiden onder hem*, ‘onder elkaar’. De object-vorm van het persoonlijk voornaamwoord heeft dus diverse functies die soms ook allemaal in één zin voorkomen:

- (32) Ende doe dat volc Jhesum sach doe wonderden si *hem* [REFL] ende gingen jegen *hem* [PERS_sgl.] ende groettene [PERS_sgl.]. ende Jhesus vragede *hem* [PERS_pl] wat si hadden gedisputert onder *hem* [RECIP]. (*Diatesseron van Stuttgart / Stuttgartsse leven van Jezus*, 1332)

Dit soort contexten biedt ook meteen een verklaring voor het feit dat de principiële mogelijkheid om reflexiviteit en reciprociteit structureel door middel van hetzelfde pronomen uit te drukken in het Nederlands niet gerealiseerd is. Het ligt immers voor de hand om op basis van zo’n bewijspplaats te denken aan homonymie- of polysemievermijding: als een vorm te veel functies krijgt, wordt hij voor de sprekers/hoorders ondoorzichtig. Reciprook gebruik van het persoonlijk/reflexief voornaamwoord zou in deze redenering leiden tot een overbelasting: er dreigt (hinderlijke) ambiguïteit. Nu is dit type verklaring niet onomstreden: polysemie is immers eerder regel dan uitzondering. De context werkt over het algemeen voldoende disambiguerend, zodat verwarring in feite niet ontstaat en meerdere betekenissen voor dezelfde vorm in het dagelijks taalgebruik meestal onproblematisch zijn. In dit geval liggen de betekenissen echter vrij dicht bij elkaar, de nuances zijn vrij subtiel, waardoor het mij niet onwaarschijnlijk lijkt dat we hier inderdaad de reden zien voor het feit dat het persoonlijk voornaamwoord nooit systematisch reciprook is gebruikt. De taalgebruikers hadden de keuze en ze hebben liever gekozen voor andere talige middelen om reciprociteit uit te drukken.

Het is dan ook opvallend dat in de genoemde voorbeelden de reciproke interpretatie niet alleen hangt aan het pronomen. Ze wordt bevorderd (of misschien ook pas mogelijk) door de combinatie met het voorzetsel *onder* dat in zekere zin zelf al een reciprook betekenisaspect kan uitdrukken. Zo noemt het WNT als een van de vele betekenissen van *onder*:

Als voorzetsel drukt *onder* de betrekking uit van voorwerpen (personen of zaken) tot andere, *te midden van* welke zij zich bevinden of bewegen. (WNT, lemma ‘onder’)

De voor reciprociteit vereiste symmetrische relatie tussen de participanten van een gebeuren is ook aanwezig in een zin als *hij zit onder de toehoorders*.⁹ Reciproom gebruik van het persoonlijk/reflexief voornaamwoord in het Middelnederlands in contexten zonder een disambiguërend element als *onder* heb ik niet aangetroffen. Een zin als *si slaan hem* was kennelijk uitgesloten met een reciproke interpretatie ('zij slaan elkaar') vanwege de dreigende verwarring met de bestaande interpretatiemogelijkheden ('zij slaan hem', 'zij slaan zich(zelf)').

In het Duits was de situatie een andere dan in het Nederlands. Al in het Middelhoogduits was er een verschil tussen persoonlijk voornaamwoord aan de ene kant en reflexief/reciproom pronomens (*sich*) aan de andere. En de dubbele functie reflexief en reciproom wordt kennelijk niet als problematisch ervaren. Er zijn tal van talen die, net als het Duits, eenzelfde vorm (al dan niet een pronomens) gebruiken voor deze beide functies.

Reciprocal markers often develop from reflexives. In many languages, the reciprocal and the reflexive functions are marked in the same way (Lichtenberk 1994).¹⁰

Tegen de tijd dat *zich* in het Nederlands tot default werd als reflexivum (in de 17de eeuw),¹¹ was het echter al te laat: zoals we straks zullen zien had het Nederlands toen al aparte vormen voor het reciproom pronomens (*elkander* / *malkander*) en een noodzaak om het wederkerend voornaamwoord ook wederkerig te gebruiken was er niet meer.

Alleen incidenteel vinden we ook in latere eeuwen nog wel eens het gebruik van het wederkerend voornaamwoord (en dan in de vorm *zich*) in reciproke contexten, vaak weer in combinatie met *onder*.

- (33) Deze verjoeghen hunne bevelhebbers, [...] deelden 't geld *onder zich* om, en veeghden'er meê naa Vrankryk toe. (P.C. Hooft, *Nederlandse Historien*, 1642-1647)
- (34) Zij gingen afscheid nemen En drukten *zich* de hand, (R. en V. Loveling, *Ged.* 99 [ed. 1870]).

Misschien moeten deze gebruikswijzen als germanismen worden beschouwd (zoals het WNT voor de latere voorbeelden suggereert), maar ook de betekenis van het werkwoord speelt mijns inziens een rol voor dergelijke gebruiksmogelijkheden van *zich*.

- (35) Terwijl het gepraat ... moeizaam en rekkerig werd voortgezet, raakten Theo en Anna *elkander* telkens even aan en ontmoetten *zich* hun blikken, (Robbers, *Gel. Fam.* 347 [1909]).

Het lijkt mij geen toeval dat een werkwoord als *ontmoeten* (dat een inherent reciproke betekenis heeft) geen expliciete reciproommarkeerder nodig heeft, terwijl *aanraken* dat wel heeft. *Zich ontmoeten* sluit een reflexieve interpretatie uit, de symmetrische relatie die hier wordt uitgedrukt, kan alleen reciproom worden geïnterpreteerd.

9 Gertjan Postma wees mij erop dat *onder* dit betekenisaspect ook heeft in een Middelnederlands woord als *onderslachten* 'op elkaar lijken' en natuurlijk in het hierboven al genoemde *onderling*.

10 Lichtenberk noemt als voorbeeld het Imbabura Quechua.

11 In het oosten van het taalgebied gebeurde dit al vroeger (vgl. Postma 2004).

Samenvattend kunnen we concluderen dat het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord resp. het reflexivum in reciproke contexten in het Nederlands nooit tot de structurele mogelijkheden behoord heeft, maar altijd een marginale rol gespeeld heeft.

4.3 die een ... den anderen

Een vaak voorkomende constructie om een symmetrische relatie uit te drukken is in het Middelnederlands *die een (...) den anderen*, vaak ook in de clitische vorm *deen (...) danderen*, een constructie die we natuurlijk ook in het hedendaags Nederlands nog vaak gebruiken (in de vorm *de een (...) de ander*):

- (36) Wijn en eten horen bij elkaar, en bij een goede combinatie versterkt *de één de ander*.
(<http://www.fransewijn.com/smaakstijlen01.php>, 3-9-2004)

Vergelijkbaar hiermee zijn de volgende drie voorbeelden uit Jacob van Maerlants *Spiegel Historiael* waarin *die een* telkens fungeert als onderwerp en *den ander* als object (indirect object in het eerste voorbeeld, direct object in het tweede en in het derde voorbeeld wordt *ander* 'geregeerd' door een voorzetsel):

- (37) Deen hovet sliep ende dander wic;
Deen was gesont, dander ziec.
Somwile sliepen si tsamen beede;
Somwile dede *deen den anderen* lede,
- (38) Sijn here hi upten woch brochte,
Entie mersche roken begonde,
So dat *deen den anderen* en conde
Vanden roke niet gesien.
- (39) Alle gaen wi ter doot waert;
Maer dat *deen vorden anderen* vaert,
Eist lanc, eist cort, traghe of snel,
Al teenen huse, dit proeven wi wel.

We zien hier dus een voorbeeld van de door Plank (2000) besproken combinatie van 'quantifier' en 'alterity word', waarbij in de voorbeelden hierboven telkens een (meervoudig) antecedent in dezelfde zin aanwezig is. *Deen den anderen* heeft een distributief collectiverende betekenis: de focus wordt gericht op de afzonderlijke leden van een collectief of een groep en er wordt iets gezegd over de symmetrische relatie die er is tussen de diverse leden van deze groep.

In het volgende voorbeeld zien we twee verschillende gebruikswijzen van de constructie:

- (40) Doe sagen die ijongren *deen op den anderen*, want sine wisten nit win hi meinde.
Ende dar omme vragde *deen den anderen*, wie de gene ware die dat doen soude.
(VMNW, *Diat.* 232,9-12 (*Brabant-West 1291-1300*))

Terwijl *deen* in de tweede zin weer onderwerp is, hebben we in de eerste zin te maken met ‘quantifier floating’: de quantificeerder wordt uit de NP gehaald, waar hij semantisch deel van uit maakt (men zou dit partitief kunnen lezen: *de een van de volgelingen*). Daardoor ontstaat een reciproke interpretatie: *de volgelingen keken elkaar aan*.

Instructief is ook het volgende voorbeeld:

- (41) Doen *deen den andren* heeft vernomen
Van genen kindren, liepense saen
Te gadere. ende liepen vaste slaen
Deen den andren wat si mochten.
Aldus daer gene kinder vochten.
Dat niemen wiste wat hem was;
Dus vochten gene kinder na das
Van smorgens toter etentijt
Deen opten andren sonder respijt,
So datter vele gequets ward.
(Van Marlant, *Spiegel Historiael*)

Het eerste voorkomen laat *deen* weer als onderwerp zien, waarbij het partitieve karakter van de constructie door de combinatie met *van genen kindren* expliciet wordt gemaakt. Het derde voorkomen is een duidelijk voorbeeld van anaforisch gebruik van de constructie: het antecedent is (als onderwerp) in dezelfde zin aanwezig (*gene kinder*). Dit geldt ook voor het tweede voorkomen, zoals de vorm van het werkwoord (meervoud *liepen*) laat zien. Het antecedent is *se* in *liepense* (de interpunctie is hier misleidend).

In het derde voorkomen vinden we *deen* en *den andren* van elkaar gescheiden door een prepositie. Dit komt vaak voor:

- (42) Ende [si] daden in derre wise
Deen upten anderen indie port
Meneghe scade ende grote mort.
(Van Marlant, *Spiegel Historiael*)

Wat voor zover ik zie nooit gebeurt, is dat *deen dandren* als geheel achter een voorzetsel komt te staan, type **ze zagen op deen dandren*. Dit is een aanwijzing ervoor, dat *die een (...)* *den andren* altijd een (al dan niet reciproke) constructie is gebleven en de stap naar een reciprook woord of een reciprook pronomen niet heeft genomen.

Dat is anders in het Duits waar de vorm *einander* ontstaan is uit *der eine ... den andern*, waarbij net als in de parallelle Nederlandse constructie *der eine* als onderwerp van de zin fungeert en *den andern* als voorwerp. De volle vorm is nog steeds mogelijk, maar al in het Middelhoogduits was *einander* zeer gewoon. In het *Deutsche Wörterbuch* van Jacob en Wilhelm Grimm vinden we hierover de volgende opmerkingen:

es lag nah *ein* an *andar* zu schieben und die flexion von *ander* fahren zu lassen,
mhd. gilt fast allerwärts unveränderliches *einander* [...]
die verschmelzung *einander* hatte zur folge, dasz verbum und pronomen aus dem

sg. in den pl. übergieng [...] während es im gesonderten und vollen ausdrück heiszt: *einer kennt den andern, der eine folgt dem andern*, zwingt das gleichsam den adverbialbegriff mutuo annehmende verbundene *einander* zum pl.: *sie kennen einander, folgen einander*. (Der Digitale Grimm 2004, DWB 1854-1960, lemma, *einander*')

Met preposities vinden we al in het Oudhoogduits twee mogelijkheden: de prepositie staat tussen *ein* en *ander* of ervoor. In het Middelhoogduits en daarna is de tweede optie de gewone: als *einander* als reciprookmarker wordt gebruikt, staat de prepositie ervoor. In dat geval vinden we dan ook vaak een versmelting van prepositie met *einander*. Deze eenheid wordt ook gereflecteerd in de spelling: *aneinander, miteinander, zueinander*, enz.

Ook het Engels heeft een vergelijkbare constructie: *one another*, die kan worden gezien als concurrent van *each other*. *One another* is echter duidelijk beperkter in zijn toepassingsmogelijkheden; de standaard reciprookmarker is in het Engels *each other*.¹²

Het Nederlandse *die een ... den andren* heeft parallellen niet alleen in het Duits en in het Engels, maar ook in het Fries, dat naast *elkoar* ook de vorm *inoar* kent als reciprookmarkeerder en deze laatste vorm is een direct equivalent van het Duitse *einander*. Beide vormen worden in het Fries naast elkaar gebruikt, de precieze onderlinge verhouding is mij niet duidelijk. Verder onderzoek naar de geschiedenis en de status van deze beide vormen zou interessante resultaten kunnen opleveren m.b.t. het onderzoek naar het ontstaan van reciprookmarkers in het Germaans.

Het Nederlandse *die een ... den andren* heeft bovendien parallellen in de Romaanse talen, waar een equivalente constructie zich heeft ontwikkeld tot de standaard reciprookmarkeerder, vgl. Italiaans *l'uno ... l'altro*, Frans *l'un ... l'autre* of Spaans *el uno ... el otro*.¹³ Ik zal hier niet verder ingaan op de specifieke problemen van reciprookconstructies in de Romaanse talen, maar wil er alleen op wijzen dat in de Romaanse talen een mogelijkheid tot standaard is geworden, die ook in het Nederlands bestond, maar niet op dezelfde manier is uitgebuit. En terwijl de constructie in het Duits door 'Univerbierung' (*einander*) tot reciprook pronomen is geworden, is in het Nederlands een andere constructie gegrammaticaliseerd voor deze functie, wat uiteindelijk geleid heeft tot het huidige reciproke pronomen *elkaar*.

5 Het ontstaan van *elkander/elkaar* en *malkandel/mekaar*

Het Middelnederlands kent een aantal onbepaalde voornaamwoorden die etymologisch het element (*ge*)*lijc* in de betekenis 'ieder' bevatten. Het *Middelnederlands Woordenboek* schrijft over het voornaamwoord *gelijc* het volgende:

12 "Both *one another* and *each other* can be used of two or more, but *each other* is frequently preferred when there are more than two." (Thomson & Martinet 1986:70) In het *Collins Cobuild English Language Dictionary* (1987) wordt *each other* als 'pronoun' gecategoriseerd, *one another* als 'phrase/expression'.

13 Mijn collega Romaanse talen Elisabeth Stark wees mij erop dat deze constructies echter (vooral in het Frans en in het Spaans) afhankelijk van de betekenis van het werkwoord vaak gecombineerd worden met het reflexivum: Frans *Ils se parlent* (*les uns les autres / l'un l'autre*). Spaans *Se hablan* (*los unos a los otros*) 'Ze praten met elkaar'. En een prepositie staat, zeker in het Spaans, tussen beide elementen.

GELIJC, onbepaald vnw. Van lijc, lichaam, opgevat in de bet. *persoon*; en ge- als collectief. Gelijk bet. dus *ieder lichaam*, d. i. *iedereen* doch, werd ook van zaken gebruikt. Vgl. eng. *body* in voornaamwoorden. Met afwerping van ge- heeft ook lijc de collectieve bet. *ieder* aangenomen. (MNW)

Door samenstelling met (*ge*)lijc zijn onder andere de volgende voornaamwoorden ontstaan:

- (43) a *elc* < *een(ge)lijc* < *een* + *lijc* ('elk, ieder')
- b *malc* < *malleic/manlijc* < *manne* (2de naamval van *man*, in de betekenis 'mens') + *lijc* ('ieder van de mensen')
- c *haerlijc* < *hare* (2de naamval van het pers. voornaamwoord *si*) + *lijc* ('ieder van hen')

De voornaamwoorden *elc*, *malc* en *haerlijc* kregen dus alledrie de betekenis 'ieder'. In deze betekenis konden ze in het Middelnederlands worden gecombineerd met *ander* en in deze combinatie fungeerden ze als constructies voor de weergave van een reciproke situatie:

- (44) *Elc* coes *andren* van hen beden (MNW, *Ferg.* 27)
'Ieder (van hen) verkoos de andere van hen beide' > 'Ze verkozen elkaar'
- (45) *Manlijc* gaf *anderen* trouwe (MNW, *Roman van Moriaen.* 658)
'Ieder (van hen) gaf de ander zijn erewoord' > 'Ze gaven elkaar hun erewoord'
- (46) *Haerlijc* begonde *anderen* groeten, (MNW, *Lanc.* III, 20507)
'Ieder (van hen) begon de ander(en) te groeten' > 'Ze groetten elkaar'

Het voornaamwoord functioneert in deze zinnen telkens als quantificeerder (die verwijst naar twee of meer personen) en staat in de onderwerppositie. Het wordt gecombineerd met het 'alterity word' *ander* dat in deze voorbeelden als lijdend voorwerp wordt gebruikt.

Dit kan worden gezien als de uitgangssituatie waaruit in de loop van het Middelnederlands de reciproke pronomina *elkander* en *malkander* ontstaan.

De constructie *haerlijc ... ander* is voor zover ik zie niet verder gegrammaticaliseerd en het voornaamwoord *haerlijc* is kennelijk na het Middelnederlands niet meer aangetroffen (het woord is tenminste niet opgenomen in het WNT). Deze constructie wordt daarom in het vervolg buiten beschouwing gelaten.

5.1 elkander/elkaar

Het wederkerig voornaamwoord *elkaar* bestond in het Middelnederlands nog niet. Zijn voorganger, de hierboven genoemde constructie *elc ... ander*, daarentegen werd vaak gebruikt. Ik geef een paar voorbeelden, waarin *ander* telkens een andere functie heeft:

- (47) a *Elc coes andren van hen beden (Ferguut)*
 b *Ooc ghinc andren elc verslaen, (Maerlant, Rijmbijbel)*
 c *Dit gheloefde elc anderen. (Beatrijs)*
 d *Dat elc andren niet en brac, so wat hi metten monde sprac, (Jan Boendale, Jans teesteye)*
 e *Ende daer na custe elc anders mont, (Maerlant, Spiegel Historiael)*
 f *Elc sach up anders hovet echt / Also eene tonge gemaect een lecht. (Maerlant, Spiegel Historiael)*

In deze zinnen is *elc* telkens onderwerp, *ander* is in (a) en (b) direct object (accusatief) en in (c) en (d) hebben we te maken met een indirect object (datief). In de voorbeeldzinnen (e) en (f) is *anders* een vooropgeplaatste genitief.

Het 'alterity word' kan ook worden voorafgegaan door een lidwoord:

- (48) *Die ridders waren beide goede / Dapper starc stout van moede / Elc den andren oec ontsach (Ferguut)*

En vaak worden beide elementen van elkaar gescheiden door een prepositie. Twee willekeurig gekozen voorbeelden uit de 14de eeuw:

- (49) a *Herde minlic elc op andren sach (Floris ende Blancefloer)*
 b *Die clare ghebruneerden swaerden / Trocken si ende reden metten paerden / Elc up andren ende begonsten / Toghen wat si elc andren jonsten (Walewein)*
 c *ende doe dat gesproken was doe sciet elc van den andren ende elc ginc in sijn huus. (Diatesseron van Stuttgart)*

Een blik in het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* maakt duidelijk dat deze verschillende gebruikswijzen ook in de 12de/13de eeuw al frequent voorkomen (VMNW 2001).

De ANS analyseert het hedendaagse *elk(e)* als 'collectiverend onbepaald voornaamwoord' (Haeseryn et al. 1997). Het zelfstandige gebruik ervan als onderwerp is in het hedendaags Nederlands alleen nog in archaisch taalgebruik of in vaste uitdrukkingen mogelijk (*De wereld is een schouwtoneel, Elk speelt zijn rol en krijgt zijn deel*). Onzelfstandig komt het echter ook nu nog voor: als determinator en predicatief (terminologie van de ANS). Deze gebruikswijzen waren er ook in het Middelnederlands en ze liggen ten grondslag aan de ontwikkeling van *elkaar*.

In de volgende zin zien we een voorbeeld van het gebruik van *elc* als determinator:

- (50) *Hoe hem elc minsce castien sal biden andren. (Maerlant, Spiegel Historiael)*
 ('Hoe elke mens een voorbeeld moet nemen aan de anderen')

We hebben hier te maken met een collectiverende betekenis van *elc*. Die vinden we ook wanneer *elc* predicatief gebruikt wordt, alleen ligt de nadruk dan meer op de individuele leden van een groep (voorbeeld: *ze kregen elk een euro*). De ANS spreekt daarom van een 'distributief-collectiverende betekenis'. Zo'n interpretatie is ook mogelijk voor de volgende zin:

(51) *Elc andren gaven si wonden groot (Walewein)*

De parafraze zou dan zijn: ‘Ze gaven elk de andere(n) grote wonden’.
Vergelijkbaar is de volgende zin:

(52) Die baroenen onderlinghe
Slouch *elc anderen* sonderlinge.
(Maerlant, *Spiegel Historiael*)

Opvallend is echter dat het werkwoord hier congrueert met *elc*, wat erop duidt dat *elc* als (deel van het) onderwerp ervaren wordt. Dit lijkt op een soort tussenstap bij ‘quantifier floating’: eerst wordt *elc* als kern van het onderwerp uit de onderwerps-NP verplaatst naar een andere positie in de zin. In een tweede stap wordt de ‘rest-NP’ geanalyseerd als meervoudig subject, wat een aanpassing van de persoonsvorm tot gevolg heeft (enkelvoud > meervoud). Een zin als (52) staat dus qua structuur als het ware tussen (50) en (51). Semantisch hebben we hier kennelijk te maken met een soort partitief (‘elk van de baronnen’).¹⁴

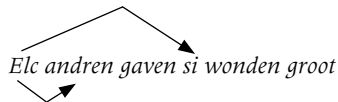
Wanneer door ‘quantifier floating’ *elc* naast *ander* komt te staan in een zin en wanneer door aanpassing van de persoonsvorm de congruentie tussen onderwerp en persoonsvorm hersteld is, dan is voldaan aan de formele voorwaarden die kunnen leiden tot reïnterpretatie van *elc ander* als reciprook woord. Neem een voorbeeld als:

(53) Daer na daden so die pine,
Dat Eugenia ende Bacille
Eens *elc anderen* seiden haren wille.
(Maerlant, *Spiegel Historiael*)

We kunnen *elc* in een dergelijke zin analyseren als ‘onbepaald persoonlijk voornaamwoord’ met ‘distributief-collectiverende betekenis’. De vraag is alleen of het moet worden betrokken op het onderwerp (hier: *Eugenia ende Bacille*) of op *ander*. In het laatste geval zou *elc* dus weer determinator zijn.

Ook voor de in (51) genoemde zin zijn er twee interpretatiemogelijkheden. In deze zin is *si* het onderwerp en de status van *elc* is in principe ambigu:

(54) Twee interpretatiemogelijkheden
(a) $Si_{(i)}$ gaven $elc_{(i)}$ anderen wonden groot

(b) Si gaven $elc_{(i)}$ $anderen_{(i)}$ wonden groot

14 In hoeverre het metrum hier een rol speelt voor het gebruik van het enkelvoud, laat ik in het midden.

Elc kan kwantificeren over het subject (a) of over het object (b). Als kwantificeerder heeft *elc* het genoemde distributieve betekeniselement, waardoor de beide interpretaties het gebeuren op verschillende manieren accentueren, zoals de parafrasen laten zien:

- (a) Ieder van hen verwondt de andere(n).
- (b) Ze verwonden ieder van de anderen.

Als we de zin daarentegen reciproof interpreteren, dan blijft deze accentuering van het gebeuren in het midden. Het gaat dan niet meer om kwantificering, maar om een voorstelling van het gebeuren als symmetrische, reciproke situatie, waarbij alle participanten op dezelfde manier betrokken zijn. De modern Nederlandse parafrase luidt dan:

- (c) Ze verwonden elkaar.

Kwantificeerder en ‘alterity word’ worden gereanalyseerd als eenheid, als één reciproof woord, dat de functie heeft van reciproof pronomens. Dat is, wat er gebeurt in het Middelnederlands.

Als we – samenvattend – de gang van zaken, zoals die door Plank (2000) geschetst is (vgl. paragraaf 3), projecteren op het Nederlands, dan zien we de volgende ontwikkeling (hier voor het gemak met modern Nederlandse voorbeelden):

- (55) a Elke ridder verwondt (de) andere(n)
- b De ridders_(i) verwonden elk_(i) (de) ander(en)
- c De ridders verwonden elk_(i) ander(en)_(i).
- d De ridders_(i) verwonden elkander_(i).

De verplaatsing van *elk* heeft tot gevolg dat het subject meervoudig wordt en verder dat de kwantificeerder *elk* en het ‘alterity word’ *ander* naast elkaar komen te staan in de zin. Hierdoor wordt een nieuwe interpretatie bevorderd, waarbij *elk* niet meer kwantificeert over het subject, maar over het object (*ander*) (vgl. (c)). De volgende stap is de herinterpretatie van *elk ander* als eenheid, als één element (zoals in (d)).

Dat zo’n herinterpretatie heeft plaats gehad, wordt duidelijk wanneer *elk ander* achter een prepositie wordt gebruikt. Dat is immers een positie, waar een kwantificeerder door floating niet op terecht komt.

- (56) a Elke ridder keek minachtend op de ander neer.
- b De ridders_(i) keken elk_(i) minachtend op de ander neer.
- c * De ridders_(i) keken minachtend op elk_(i) de ander neer.

Pas na herinterpretatie van *elk ander* als eenheid is deze positie mogelijk. In het Middelnederlands vinden we daarvan nog nauwelijks voorbeelden. Dit is alleen incidenteel (en dan voor zover ik zie ook pas vanaf de 15de eeuw) mogelijk. Een voorbeeld:

- (57) want trouwe is volmacte vrienſcap ende oec ſtantachticheit tuſſchen lieven vrien-
den. die *mit elc anderen* in ongheweysder vrienſcap leven. (Dirck Potter, *Blome der
doechden*, 1475-1495)

Overigens wordt de herinterpretatie van *elc ander* als eenheid niet zelden bevorderd door de toevoeging van een ander reciprook element, zoals *onderlinge* in het volgende voorbeeld:

- (58) Doe gingen *onderlinge* die vrouwen *elke andere* steken ende houwen (Maerlant, *Spiegel Historiae*)

Hier ligt het voor de hand om *elke* als kwantificeerder bij *andere* te interpreteren met distributieve betekenis. Door het gebruik van *onderlinge* krijgt de zin als geheel echter toch een duidelijk reciproke interpretatie. Dit is geen op zichzelf staand geval – de combinatie van *elc ander* met *onderlinge* komt vaak voor in het Middelnederlands (vgl. ook voorbeeld (52) hierboven). Het lijkt erop dat het bijwoord *onderlinge* in dergelijke contexten de reciprociteit van de voorgestelde situatie extra moet beklemtonen. Het lijdt mijns inziens geen twijfel dat de combinatie van *onderlinge* met *elc ander* de reïnterpretatie van deze constructie als reciprook pronomen heeft bevorderd.

De ontwikkelingen in het Nederlands hebben een duidelijk parallel in het Engels, waar het reciproke pronomen *each other* op een zeer vergelijkbare manier ontstaan is (vgl. ook paragraaf 3). Het Engelse *each other* kent echter een paar gebruikswijzen waardoor het verschilt van het Nederlands. Zo is het gebruik van *each other* in onderwerpspositie in het Engels onder bepaalde omstandigheden toegestaan (vgl. hiervoor Bolinger 1987), terwijl dat in het Nederlands is uitgesloten:

- (59) a They didn't know what *each other* were/was talking about.
b * Ze wisten niet wat *elkaar* over praatte(n) / waarover *elkaar* praatte(n).

Ook de focusering van het reciproke pronomen is in het Nederlands niet mogelijk:

- (60) a It is *each other* that they love.
b * Het is *elkaar* waarvan ze houden / dat ze van houden.

Bovendien kunnen in het Engels, anders dan in het Nederlands, de beide elementen van *each other* nog van elkaar worden gescheiden door tussenvoeging van andere zinsdelen. Daardoor heeft het Engels de mogelijkheid een semantisch verschil uit te drukken:

- (61) a The boys *each* hit the *other*.
b The boys *each* hit the *others*.

In (a) hebben we te maken met twee jongens, in (b) met meer dan twee. Het is overigens niet uitgesloten dat we een verschil moeten maken tussen het reciprook pronomen *each other* aan de ene kant en de constructie *each ... other* aan de andere, die dan niet als lexem moet worden geïnterpreteerd. Deze zou dan corresponderen met vergelijkbare Nederlandse constructies in het Middelnederlands, die echter nu niet meer mogelijk zijn. We zien hier dus een verschil in de mate van grammaticalisering.

Rest nog de vraag hoe *elkander* zich verhoudt tot de latere vorm *elkaar*. Heeroma heeft over deze kwestie een kort artikel gepubliceerd. Hij maakt voor deze verandering twee in principe onafhankelijke klankontwikkelingen verantwoordelijk: nasalering en *d*-syncope. De laatste treedt in de geschiedenis van het Nederlands in veel woorden op. Intervocalisch wordt de *d* gesyncopeerd (*weder* > *weer*, *voeder* > *voer*, *ûder* > *uier*).¹⁵

Ik stel het mij dus zó voor, dat in de bedoelde periode [...] iedere vocaal voor *n* plus dentaal genasaleerd werd. Toen de *d*-syncope ging werken, gold deze nasaalvocaal samen met de volgende zwakke *n* als één vocaal: *ãⁿder* werd dus *ãâr*. (Heeroma 1942:220)

Op basis van de oudste hem bekende vindplaats voor *elkaar* – een Amsterdamse tekst uit het begin van de 15de eeuw – en op basis van dialectgegevens die een vergelijkbare nasalering laten zien localiseert Heeroma de bakermat van het verschijnsel “in het westen van ons taalgebied” (222). Dat de vorm *elkaar* nog lange tijd ook door de taalgebruikers als resultaat van syncopering werd gezien blijkt ook uit teksten uit latere eeuwen, waar men vaak de spelling *elkaêr* of *elkaâr* vindt (ook nog in de 19de eeuw bij bijvoorbeeld Potgieter). Terwijl we *aar* ‘ander’ nu alleen nog in *elkaar* antreffen (tenminste in de standaardtaal), kwam *aer* als samentrekking uit *ander* in het Middelnederlands ook los voor (nu nog in noordelijke dialecten en in het Fries als *oar*). De ontwikkeling van *elkander* tot *elkaar* zal dus wel onder invloed van deze verkorte vorm van *ander* hebben plaatsgehad.

Plank (2000) heeft voor de Germaanse talen een “clear trend [...] towards an inflectionally deactivated, invariable reciprocal word” geconstateerd. In het Nederlands vormt *elkander* tegen het einde van de Middelnederlandse periode steeds meer en duidelijker een eenheid, een woord. Ook de syllabificatie weerspiegelt niet meer de etymologie; de indeling in syllabes correspondeert niet meer met die in morfemen:

(62)	morfeem-grens:	elklander, elklair
	syllabe-grens:	ellkander, ellkair

Hierdoor wordt de lexicale status nog sterker. En het woord verliest bovendien zijn flexie: ook in objectpositie wordt de niet-gefleeteerde vorm *elkander/elkaar* gebruikt en niet meer *elkand(e)ren*.

Door het verlies van zijn flexie en door het verlies aan fonologische substantie ontstaat de vorm *elkaar*, een “invariable reciprocal word”, dat gezien kan worden als een voorlopig eindpunt van grammaticalisering.¹⁶

5.2 malkander/mekaar

In de inleiding van deze paragraaf heb ik beschreven hoe het voornaamwoord *malc* is ontstaan. Dit *manlijc/mallic/malc* kan in het Middelnederlands weliswaar los worden gebruikt,

¹⁵ Vgl. voor *d*-syncope Van Bree (1987:167 e.v.).

¹⁶ Dat dit een voorlopig eindpunt is, laat Plank (2000) zien aan de hand van het Beiers, waar de reciprookmarker en een voorafgaande prepositie met elkaar versmelten: zo kan *bei ànandà* (of *bei àrànandà*) ‘bei einander’ (‘bij elkaar’) worden tot *beinand*.

maar de woordenboeken wijzen erop dat het vooral in combinatie met *ander* voorkomt (vgl. vooral het MNW 1885-1952, lemma 'manlijk'). Twee voorbeelden uit de 14de eeuw, waarbij *mallic* als onderwerp fungeert en *ander* als voorwerp:

- (63) *Manlijk gaf anderen trouwe* (MNW, *Roman van Moriaen*. 658)
'Ieder gaf de ander zijn erewoord'
- (64) *Mallic sloech op andren met sporen* (MNW, *Ferguut* 5350)
'Ieder (van de twee) reed direct af op de ander'

We zien hier een ontwikkeling die erg lijkt op de hierboven gepresenteerde van *elkander*. *Mallic...ander* resp. *malc...ander* wordt door reïnterpretatie tot eenheid, tot een reciprook pronomen. In de *Roman van Walewein* (1350) komt *mallic* zowel los voor (als onderwerp):

- (65) *Mallic proeve sine cracht*, 7556

als ook in verbinding met *andren* (als voorwerp). Qua vorm vindt men heel wat variatie:

- (66) Dat si *mallinc andren* niet vertroosten moeste (*mochten*) in dat verdriet, 8323
> accusatief-obj.
Dat sie *manlijk anderen* ... custen ende helseden hondertwaerf, 8053.
> accusatief-obj.
Den troost die si gheven *mallic andren* in dit miskief, 9110.
> datief-obj.

Niet alleen in de *Walewein*, ook in andere teksten uit de 14de en het begin van de 15de eeuw lijkt *manlijk/mallic andren* al een eenheid te vormen, die in het hedendaags Nederlands kan/moet worden weergegeven met *elkaar*.

- (67) Alle die ghene diese saghen
Begonsten *mallijc anderen* vragen
Wie es dese vrowe wie es haer name
(*Ferguut* (ca. 1350))
- (68) Wi moghen *mallic anderen* ons verdriet claghen (*Esmoreit* 630 (1410))
- (69) Hoe si *mallic anderen* sere custen (*De borchgravinne van Vergi* 506 (1410))

Naast *manlijk* en *mallic* treedt ook de vorm *malc* vaak op als eerste lid van de constructie. Het *Middelnederlandsch Woordenboek* geeft tal van voorbeelden en concludeert:

Uit deze herhaalde samenvoeging van *malc* en *ander* is het als eene eenheid opgevatte *malcander* ontstaan, waarin *malc* niet meer het ondw. van den zin is, maar evenals ndl. *elkander* met het ww. in eene nadere verbinding treedt, en als 3de of 4de nv. daarbij of bij een voorz., of als 2de bij een znw., dienst doet. (MNL 1998, MNW 1885-1952, lemma 'malc')

Van dit *malcander* vinden we in het (latere) Middelnederlands voorbeelden, waarbij het woord diverse vormen vertoont:

- (70) Truwelicken *malckanderen* helpen, (MNW, *Nijh.* 4, 451. (1423–1473))
- (71) (Dat) huys mitten erve, liggende ende staende besiden *malcander*, (MNW, *Zijlkl.* 154 (a. 1464))
- (72) Soo wie dat schuddinge ofte steckinge begeren mit den anderen tusschen den huysen, sullen sulcx mit *mancanderen* to halve scudden ofte stecken (MNW, *Fri. Stadr.* 239, 79. (ca. 1535))
- (73) a Dat L. ende ... zijn moedere *mencanderen* an den halze vloghen (MNW, *Despars* 1, 35)
 b *Mencanderen* kussende ende omhelsende (36)
 c Wy zullen hier by *mencanderen* blijven (41)
 (geschreven 1562 tot 1592, Zuidnederlands, Westvlaams gekleurd)

Voor zover ik zie, is *malkander* dus al vóór *elkander* tot eenheid geworden. De zojuist aangehaalde voorbeelden laten zien dat *malkander* ook achter een prepositie kan worden gebruikt (vgl. 71, 72, 73c), de plaats waar alleen een reciproommarkeerder kan staan die al woordstatus heeft.

Elkander en *malkander* zijn dus beide in het Middelnederlands ontstaan als pronominaale aanduidingen voor de codering van reciproke situaties. De hierboven al aangehaalde constatering in Van den Toorn et al. (1997:109) dat in het Middelnederlands “*manlic ander* ‘elkaar’ de gewone vorm” is van het wederkerig voornaamwoord, is dus in deze vorm kennelijk niet helemaal juist. Het is maar een deel van de waarheid, ook al heb ik de indruk dat *malkander* inderdaad iets vroeger woordstatus heeft verkregen en ook iets vaker wordt gebruikt. Om dit hard te kunnen maken zou echter grondig corpusonderzoek nodig zijn.

Naast de genoemde vormen vinden we (later?) ook *melcander*:

- (74) Alle die ghene die binnen onsse stadt woonen, die zullen nergens anders op *melcanderen* claghen, (MNW, *Fri. Stadr.* 21, 37. (geschreven 1659))

Bij Bredero (1585-1618) vinden we ook al diverse vormen naast elkaar: *elckander*, *elckaer*, *elckaar*, *elkaar*, *malcander*, *malkanderen* en ook *melkaar*. Deze laatste vorm lijkt hij vooral te gebruiken wanneer het hem erom gaat gesproken taal weer te geven. Voorbeelden:

- (75) En sulcke potterijtjes die metense *melkaar* met schepels toe.
 (Bredero, *Spaanse Brabander*)
- (76) Myn sinnen zynt niet eens, maar kib'len met *melkaar*,
 Den een die wil het een, den ander wil het aer
 (Bredero, *Moortje*)

- (77) [...] Wel, jy kuntet uyt legghen,
Swijgen best! wy kenne *melkaar* geen eer opsegghen.
(Bredero, *Moortje*)

Het zal duidelijk zijn dat dergelijke vormen de voorgangers zijn van het hedendaagse *mekaar* dat vooral in gesproken taal ook in het hedendaags Nederlands frequent voorkomt.

Voor het ontstaan van *-aar* uit *-ander* zullen dezelfde factoren van belang zijn als de hierboven bij *elkaar* genoemde. In hoeverre de vormen *melcander/melkaar/mekaar* (met een *sjwa* dus in plaats van een *a*) teruggaan op fonologische processen en/of op een contaminatie van *malkander/malkaar* met *elkander/elkaar* is (voor mij) niet duidelijk. Ik laat dat daarom hier in het midden

● 6 *elkander* vs. *malkander*

Potter gebruikt in zijn *Blome der doechden*, zoals we hierboven in voorbeeld (57) hebben kunnen zien, *elc ander* als pronomen achter een prepositie. Veel frequenter komt bij hem echter *malcander* voor in deze functie. In het volgende citaat vinden we ze allebei:

- (78) Die derde heit properlijc in latijn incestus dat is als hoerre twee *bij malcanderen* sijn die *elk anderen* bestaan in maechscap. (Dirck Potter, *Blome der doechden*, 1475-1495)

Terwijl *malcander* hier duidelijk pronominale status heeft en dient om de participanten als collectief voor te stellen, wordt *elk anderen* gebruikt met een meer distributieve betekenis om de participanten te individualiseren.

Ook in *Der Minnen Loep* (1470-1490) heeft Potter een duidelijke voorkeur voor *malcander* (en *malcanderen*) dat 36 keer voorkomt. Een vorm als *elkander* vinden we daar niet. Wel gebruikt hij *elc(k) ander*, waarbij *elc* dan over het algemeen onderwerp is, zoals hier:

- (79) Dese twee waren so ghesint,
Dat *elc anderen* heeft ghemint
Mit ziele ende mitter ganser doecht.

Als reciprook pronomen wordt *elc ander* door Potter alleen incidenteel gebruikt. In *Der Minnen Loep* vindt men maar drie voorbeelden, waaronder het volgende:

- (80) Als sy dan op enighen dach
Comen *elc anderen* te ghemoete [...] ¹⁷

Iets vergelijkbaars geldt ook voor de Vlaming Karel van Mander, waar de voorkeur voor *malcander* echter nog groter is. In zijn *Schilder-boeck* (1604) vindt men maar drie bewijspplaatsen voor *elc(k)ander* (daarnaast weinig voorbeelden van *elck den ander(en)*), maar meer

¹⁷ Zelfs dit gebruik representeert in strikte zin nog een tussenstadium omdat men *elc* (semantisch) ook als kwantificeerder bij *sy* zou kunnen opvatten.

dan honderd bewijspplaatsen voor *malkander*, dat voor Van Mander kennelijk tot ‘default’-reciprookmarkeerder was geworden.

Andere auteurs gebruiken *malkander* en *elkander* door elkaar, zonder dat men een verschil in functie zou kunnen constateren. Zo vindt men bij Joost van den Vondel (1587-1679) zowel *elkander* als *malkander*. In zijn *Dramatisch werk* komt *elkander* (met diverse flexie-vormen en spellingvarianten, waaronder één keer ook al *elckaer*) in totaal 50 keer voor, *malkander* (eveneens in diverse vormen) 58 keer (vgl. hiervoor Salemans et al. 1990).

Interessant is nu dat er een verschuiving in het gebruik van de beide pronomina kan worden geconstateerd.¹⁸ Als men kijkt naar de datering van de toneelstukken, dan ziet men dat Vondel tot en met zijn stuk *Peter en Pauwels* (1641) bijna uitsluitend *malkander* gebruikt.¹⁹ In de andere drie stukken uit de jaren ‘40 van de 17de eeuw (*Maria Stuart*, *Leeuwendalers*, *Salomon*) komen *elkander* en *malkander* naast elkaar voor. Vanaf 1654 (*Lucifer*) gebruikt Vondel alleen nog *elkander*.

Vondel, toneelstukken	<i>malkander</i>	<i>elkander</i>
tot en met 1641 (12 stukken)	48	2
1642 tot 1648 (3 stukken)	10	9
vanaf 1650 (12 stukken)	0	39

Tabel 2: *Malkander en elkander in het Dramatisch Werk van Vondel (volgens Salemans et al. 1990)*²⁰

Deze cijfers wijzen erop dat er in de loop van de 17de eeuw, de eeuw van de standaardisatie van het Nederlands, een verschuiving ten gunste van *elkander* heeft plaats gehad. Het is nog maar de vraag of deze verandering in Vondels taalgebruik een gevolg is geweest van standaardisatie (aanpassing aan een norm die in de eerste helft van de 17de eeuw gestalte heeft gekregen) of een act van taalnormering (en dus een bewuste keuze van Vondel). We weten immers dat Vondel heel goed lette op zijn taalgebruik, dat hij ernaar streefde het Nederlands ‘op te bouwen’ tot een bovengewestelijke eenheidstaal en dat hij in dit opzicht een belangrijke voorbeeldfunctie had (vgl. hiervoor o.a. Van der Sijs 2004:588 e.v.).

Later zien we bij auteurs uit de noordelijke Nederlanden vooral de vorm *elkander* en vervolgens ook *elkaar*. Niet alle auteurs zijn echter even consequent als Vondel; vaak vinden we *malkander* en *elkander* ook in latere eeuwen nog naast elkaar, waarbij *elkander* in de loop der tijd steeds meer terrein wint in geschreven Nederlands en later zelf wordt verdrongen door *elkaar*. Een paar voorbeelden verduidelijken deze gang van zaken.

Om te beginnen kunnen we wijzen op de taalkundige Lambert ten Kate die in zijn *Aenleiding* beide vormen (*elkander* en *malkander*) zonder verder commentaar als (kennelijk) gelijkwaardige varianten van het wederkerig voornaamwoord noemt (Ten Kate 1723: dl. 1, p. 493). Ook Betje Wolff en Aagje Deken gebruiken in hun *Historie van den heer Willem Leevend* (8 dln., 1784-1785) nog beide vormen: *elkander* (320 keer) en *malkander* (25 keer, waarvan 6 keer in de vorm *mekaar*).

¹⁸ Met dank aan mijn collega en Vondel-specialist Jan Konst die mij op het idee bracht te zoeken naar deze verschuiving.

¹⁹ *Elkander* komt maar twee keer voor: een keer in *Hierusalem* verwoest (1620) en een keer in *Palamedes* (1625).

²⁰ De diverse flexievormen en spellingvarianten zijn hier samengenomen.

In de 19de eeuw gebruikt E.J. Potgieter (*Proza* 1837-1845) geen *malkander* meer, we vinden bij hem vooral de vorm *elkander* en daarnaast incidenteel *elkaar* (ook in de spelling *elkaâr* of *elkaêr*). Multatuli gebruikt in zijn *Ideeën* (1862-1877) 117 keer *elkaar* en 106 keer *elkander* (waarvan eenmaal *elkanders*). In de *Max Havelaar* (1860) vinden we 12 keer *elkaar* en 21 keer *elkander*. *Malkander* komt bij Multatuli niet voor, maar in de *Ideeën* treffen we wel drie keer *mekaar* aan, waarbij duidelijk is dat het telkens gaat om de weergave van gesproken taal. Een voorbeeld ter illustratie:

- (81) Ja, juffre Mabbel, i-ken 'n heel fers f'n buite, en dâ-ken-i opseche *achtermekaar*. En ook ken-i al de werrikwoorden f'n 't vrouwelik cheslacht.

Couperus gebruikt in zijn vier *Boeken der kleine zielen* (1901-03) in totaal 392 keer *elkaar* (daarvan 2 keer als genitiefvorm *elkaars*); *elkander* komt 62 keer voor (daarvan 8 keer *elkanders*). Een vorm *malkander* of *mekaar* (of een andere variant) vinden we bij Couperus niet.²¹

Vanaf de 19de eeuw is er in het noordelijke (geschreven) Standaardnederlands kennelijk geen sprake meer van concurrentie tussen *malkander* en *elkander*, maar alleen nog tussen *elkander* en *elkaar*. In het zuiden van het Nederlandse taalgebied daarentegen vindt men ook in de 19de eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw in de geschreven taal nog geregeld *malkander* (of een variant daarvan). Een voorbeeld uit het WNT:

- (82) Ze zaten daar nu te liegen, ze wisten het van *malkaar*, het stond te zien op hun wezen en toch gebaarden zij *malkaar* gemeenstig te gelooven. (St. Streuvels, *Minnehandel* 2, 271 (1904))

In *De vlaschaard* van Stijn Streuvels vinden we de verschillende vormen naast elkaar:

<i>elkander</i>	10	<i>malkander</i>	8
<i>elkanders</i>	2	<i>malkanders</i>	1
<i>elkaar</i>	33	<i>malkaar</i>	12
<i>elkaars</i>	1		

Tabel 3: *Malkander en elkander in Streuvels' De vlaschaard (1907)*

De zojuist gepresenteerde gegevens kunnen worden gezien als een duidelijke indicatie dat *malkander* (met zijn diverse varianten) in de 15de en de 16de eeuw door veel auteurs als default reciprook pronomen gebruikt werd. De overgang naar de huidige standaard *elkander/elkaar* moet hebben plaats gehad in de loop van de 17de eeuw, in het kader van het ontstaan van een Nederlandse standaardtaal.

Terwijl de verdringing van *malkander/mekaar* door *elkander/elkaar* in het geschreven Nederlands in het noorden in de 19de eeuw een feit was (behalve bij de weergave van gesproken taal), zien we in teksten die afkomstig zijn uit het zuidelijke deel van het taal-

²¹ Er werd in dit geval geen DBNL-editie gebruikt, maar de versie van het Coster-project (<http://cf.hum.uva.nl/dsp/ljc/couperus/>).

gebied tot op de dag van vandaag variatie. Van der Wouden geeft in zijn *Klein woordenboek van Vlaamse taal- en andere eigenaardigheden* een paar voorbeelden, waaronder deze:

- (83) a Hun wegen zullen *mekaar* vaker kruisen (*Het Laatste Nieuws*)
 b Veel mensen bij *mekaar* (*Het Belang van Limburg*)

Van der Wouden merkt hierbij op dat *mekaar* in België hetzelfde betekent en op dezelfde manier wordt gebruikt “als in Nederland, maar daar vind je het woord zelden of nooit in geschreven teksten, behalve als ze van prof. Paardekooper zijn” (Van der Wouden 1998:88). Deze tendens wordt bevestigd door een blik op Internet. Op 30-8-2004 heb ik via *Google* gezocht in webpagina’s met domeinnamen op ‘.be’ en ‘.nl’, geschreven in het Nederlands.

Google	domein: ‘.be’		domein: ‘.nl’	
	gevonden pagina’s	percentage	gevonden pagina’s	percentage
elkaar	290000	88,33 %	1080000	97,17 %
mekaar	38300	11,67 %	31400	2,83 %

Tabel 4: Regionale verschillen voor *mekaar* (Google resultaten)

Geschreven Nederlands uit België vertoont dus inderdaad een hoger *mekaar*-percentage dan dat uit Nederland.

Tot nu toe heb ik me vooral gericht op het geschreven Nederlands en het hierboven geschetste scenario geldt dan ook alleen voor het geschreven Nederlands. In de gesproken taal liggen de zaken anders. Tot op de dag van vandaag is *mekaar* in het gesproken Nederlands prominent aanwezig (vgl. tabel 1 in paragraaf 2), waarbij het zuiden van het Nederlandse taalgebied nog meer gebruik maakt van deze vorm dan het noorden. Dit kunnen we onder andere concluderen uit de gegevens van het *Corpus Gesproken Nederlands* (CGN), wanneer we de zoekopdrachten beperken tot die teksten die eenduidig kunnen worden gelocaliseerd in een bepaalde regio binnen het taalgebied.

CGN-lemma	CGN-‘Dutch Regions’	CGN-‘Flemish Regions’
<i>elkaar</i>	957 (82,43 %)	538 (55,81 %)
<i>mekaar</i>	204 (17,57 %)	426 (44,19 %)

Tabel 5: Regionale verschillen voor *mekaar* in het Corpus Gesproken Nederlands

In het CGN vinden we gesproken Standaardnederlands. Als we nu kijken naar de dialecten van het Nederlands, dan schuift het beeld nog meer op in de richting van *mekaar*. In de dialecten is dat namelijk verreweg de meest voorkomende vorm van het reciprook pronomen en ook de vorm met de grootste regionale spreiding.

De taalkaart ‘reciprook pronomen’ uit de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (SAND; Barbiers e.a. (2005)) laat zien dat de dialecten veel variatie kennen: naast het in het hele taalgebied overheersende *mekaar* vindt men in een zin als *Marie en Piet wijzen naar elkaar* vrij frequent de vorm *een* (vooral in het Zuidoosten van het taalgebied) en *mekander*

(vooral in het zuiden).²² Ook vormen als *eenander* of *deendander* die teruggaan op hierboven (in par. 4.3) besproken Middelnederlandse constructies, komen voor. *Elkaar* en *elkander* moeten het in de dialecten duidelijk afleggen tegen *mekaar/mekander*. Ook in Holland vinden we vooral *mekaar*, alleen rond Amsterdam is het reciprook pronomen kennelijk *elkaar/elkander*.

In de geschreven taal gebruikte men in de 16de eeuw, toen het standaardisatieproces nog aan het begin stond, die vorm die in de dialecten de meest voorkomende was. En dat was kennelijk ook toen *malkander/mekaar*. De dialectgegevens steunen de suggestie dat *elkander/elkaar* vervolgens door het standaardisatieproces tot reciprook pronomen van het ABN is geworden, al is het nog geenszins duidelijk hoe dat precies gegaan is. We weten dat de Nederlandse eenheidstaal ontstaan is op basis van het Hollands dialect en wel vooral het Hollands uit Amsterdam. En dat is de regio, waar *elkander/elkaar* tegenwoordig de dialectvorm van het reciprookpronomen is. Nu is het nog maar de vraag of dat ook al het geval was in de 16de eeuw. Zo ja, dan ligt het voor de hand om ervan uit te gaan dat de Hollandse vorm tot standaard is geworden. Het is echter ook denkbaar dat het gebruik van *elkander/elkaar* in de regio Amsterdam niet oorspronkelijk was, maar – andersom – een gevolg is van standaardisatie. Het dialect dat het dichtst bij de standaardtaal stond/staat zou dan de standaardtaalvorm hebben overgenomen. Een indicatie in deze richting vinden we in het gebruik van het reflexief pronomen in de Nederlandse dialecten. De SAND-kaart laat zien dat de vorm *zich(zelf)* voorkomt langs de oostrand van Nederland en in Holland en de regio Amsterdam. Nu is het in dit geval uitgesloten dat *zich* oorspronkelijk Amsterdams was, het pronomen is in de standaardtaal overgenomen uit de oostelijke dialecten (onder invloed van het Duits). Er zijn dus aanwijzingen dat het gebruik van zowel *zich(zelf)* als ook *elkander/elkaar* in de regio Amsterdam weliswaar verband houdt met het standaardisatieproces, maar eerder moet worden geïnterpreteerd als een gevolg van dat proces.²³ Als dit juist is, dan blijft het echter onduidelijk waarom en hoe de vorm *elkander/elkaar* tot norm is geworden in het Nederlands (en niet *malkander/mekaar*). Mogelijk moet de oorzaak daarvoor worden gezocht in het verschil in doorzichtigheid van beide vormen. Terwijl in *elkander* de samenstellende delen duidelijk herkenbaar zijn, is dit bij *malkander* ook in de 17de eeuw al niet meer zonder meer het geval omdat het voornaamwoord *malk* in de loop van de Middeleeuwen in onbruik raakte.

De dialectgegevens zijn ook in een ander opzicht instructief: ze bieden een mogelijke verklaring voor het feit dat *mekaar* in het zuiden nog steeds vaker wordt geschreven dan in het noorden. De afstand tussen gesproken taal en geschreven standaardtaal is in het zuiden in veel opzichten relatief groot en met betrekking tot het reciprook pronomen kan worden geconstateerd dat het standaardtalige *elkaar* in het zuiden kennelijk als vreemde vorm wordt ervaren die in de zuidelijke dialecten niet of nauwelijks voorkomt. Het ligt voor de hand om ervan uit te gaan dat de in het zuiden overheersende dialectvormen

22 Het hoge percentage van *een* op deze taalkaart hangt overigens samen met de voorbeeldzin die de informanten moesten vertalen (*Jan en Marie wijzen naar elkaar*). Wanneer het reciprook pronomen niet achter een prepositie had gestaan, zou de vorm *een* vrijwel zeker veel minder prominent zijn op de kaart (of zelfs afwezig).

23 Met dank aan Hans Bennis die mij op deze parallel wees. Vgl. in dit verband ook Bennis (2005).

mekaar en *mekander(e)* (deze laatste vorm vinden we in veel Belgische dialecten) doordringen in de gesproken ‘tussentaal’ en dat ze ook de schrijftaal beïnvloeden.²⁴

Dat *malkander/mekaar* in de 16de en 17de eeuw het reciprook pronomen was voor de meerderheid van de Nederlanders blijkt trouwens ook uit het feit dat het deze vorm is die in het Afrikaans tot reciprook pronomen is geworden. Zoals bekend, begint de geschiedenis van het Afrikaans in 1652, met de komst van de Nederlanders naar Zuid-Afrika. In die tijd was kennelijk *malkander* (met zijn diverse vormvarianten) de overheersende vorm in de dialecten van de kolonisten. Een reciprookmarker *elkander/elkaar* bestaat dan ook niet in het Afrikaans, het reciprook pronomen is *mekaar*, zoals in een zin als:

(84) Ons het *mekaar* leer ken in Pretoria.

Ook een andere verandering in het pronominale systeem van het Nederlands is niet overgenomen: het Afrikaans heeft geen apart reflexiefpronomen voor de derde persoon. De vorm *zich* die door het standaardisatieproces in de 17de eeuw is geselecteerd als reflexiefpronomen voor het Nederlands, is niet overgenomen in het Afrikaans dat nog steeds (net als het Middelnederlands) de persoonlijke voornaamwoorden voor deze functie gebruikt.²⁵

7 Besluit

Net als andere Germaanse talen heeft het Standaardnederlands een reciprook pronomen: *elkaar*. Het Middelnederlands had zo’n pronomen nog niet, maar kende een aantal andere mogelijkheden om wederkerigheid uit te drukken: door middel van de betekenis van het werkwoord, met behulp van bijwoorden als *onderlinge*, met samenstellingen van ‘voorzetsel + *een*’ (*bieen* enz.), door middel van constructies als *die een ... den andren* of *haerlic ... ander, manlic ... ander* en *elc ... ander*. Sommige van deze mogelijkheden zijn er nog steeds (zoals het bijwoord *onderling*), andere – zoals de genoemde reciproke constructies – zijn er niet meer in de standaardtaal.

Ik heb in dit artikel laten zien dat (en waarom) er in het Nederlands niet gekozen is voor de ‘Duitse manier’: het gebruik van het reflexivum ook voor reciprociteit. Ook de ‘Romaanse weg’, standaardisering van *die een ... den andren* (die we ook vinden in het Duitse *einander*) is in het Nederlands niet bewandeld. De sprekers/schrijvers van het Nederlands hebben uiteindelijk gekozen voor de oplossing die ook in het Engels tot standaard is geworden: *elc ander* > *elkaar* (Engels *each other*).

In de loop van de Middelnederlandse periode zijn de beide constructies *manlic ... ander* en *elc ... ander* gereanalyseerd als reciproke woorden die vervolgens anaforsch konden

²⁴ Zoeken naar de vorm *mekander* levert bij Google zo’n duizend treffers op (beperking op domeinnamen die eindigen op ‘.be’). Een voorbeeld uit een forum over echtscheiding: “Als ge op *mekanders* kop zijt uitgekeken werk dat dan rechtstreeks op *mekander* uit en niet via (grotendeels onschuldige) tussenpersonen, meestal de kinderen.”

²⁵ Vgl. voor het Afrikaans vooral de grammatica van Donaldson en het overzicht van Edith Raidt (Donaldson 1993, Raidt 1983).

worden gebruikt als pronomina om reciprociteit uit te drukken: zo ontstonden naast elkaar *malc ander* (*malkander*) en *elc ander* (*elkander*). De concurrentie tussen *malkander* en *elkander* heeft vervolgens een paar eeuwen bestaan. Voor een precieze datering van het ontstaan van deze pronomina en voor nauwkeurige gegevens over de precieze verhouding tussen de beide vormen door de eeuwen heen zou een grootschalig corpusonderzoek nodig (en wenselijk) zijn.

Het verkennende onderzoek waarvan ik hier verslag doe, suggereert de volgende gang van zaken: *malkander* lijkt de oudere van de beide vormen te zijn; *elkander* is pas later (tegen het einde van de Middelnederlandse periode) gegrammaticaliseerd als pronomina. Er zijn tal van indicaties dat *malkander* in de 16de eeuw tot default reciprook pronomina was geworden, zowel in de gesproken taal van vooral de zuidelijke regio's van Nederland en België als ook in het geschreven Nederlands van veel auteurs. In dit laatste kwam in de loop van de 17de eeuw verandering. In het kader van het standaardisatieproces is de (Hollandse?) vorm *elkander* geselecteerd als wederkerig voornaamwoord voor het zich ontwikkelende Standaardnederlands. Een mogelijke factor voor de selectie van *elkander* is waarschijnlijk de formeel-semantiche doorzichtigheid van deze vorm. *Malkander* was door het verdwijnen van het kwantificerende element *malk* niet (meer) doorzichtig, *elkander* daarentegen was dat wel.

Gezaghebbende auteurs als Vondel lijken bij dit selectieproces een rol te hebben gespeeld. *Elkander/elkaar* heeft vanaf de 17de eeuw steeds meer terrein kunnen winnen in de geschreven standaardtaal. Toch heeft het nog tot in de vorige eeuw geduurd, voordat *elkaar* zich had ontwikkeld tot de dominante standaardtaalvorm die het nu is.

In de gesproken taal is *malkander* echter (vooral in de vorm *mekaar*) blijven bestaan. In de dialecten van het Nederlands is het nog steeds de overheersende vorm en ook in de gesproken variant van de standaardtaal neemt *mekaar* nog steeds een belangrijke plaats in naast *elkaar*, waarbij rekening moet worden gehouden met een regionale factor: in het zuiden van het taalgebied is de positie van *mekaar* zowel in de gesproken als ook in de geschreven taal sterker dan in het noorden.

Plank (2000) heeft een ontwikkelingspad uitgestippeld voor de Germaanse talen waarmee hij probeert de gemeenschappelijke kenmerken van de grammaticalisering van reciproke pronomina in de diverse Germaanse talen te verantwoorden. Het blijkt dat het ontstaan van *elkaar* zonder meer past in dit scenario: gebruik van 'quantifier' en 'alterity word', 'quantifier floating' en reïnterpretatie als reciprook woord – om nog een keer een aantal trefwoorden te noemen – zijn ook voor het ontstaan van *elkander/elkaar* centrale begrippen.

De grammaticalisering van *elkaar* verloopt echter geenszins rechtlijnig en er zijn eeuwenlang concurrerende vormen en tal van varianten. De hier geschetste ontwikkelingen maken duidelijk dat een enigszins volledig en adequaat beeld pas kan ontstaan als we bij het onderzoek naar de grammaticalisering van het standaardtalige reciprook pronomina *elkaar* ook rekening houden met deze concurrenten en varianten. Vooral de parallelle ontwikkeling van *malkander/mekaar* is van belang voor een goed begrip van reciprociteit in het Nederlands.

● Bibliografie

- Barbiers, S., H. Bennis, G. De Vogelaer, M. Devos & M. van der Ham (2005).** *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel 1: *Pronomina, Congruentie en Vooropplaatsing*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bennis, H. (2005).** *Een Duitse expansie*. Manuscript, te verschijnen in TNTL.
- Bolinger, D.D. (1987)** *Each other and its friends*. In: D. Bolinger, J. Gundel & S. Cushing (eds.), *Another Indiana University Linguistics Club twentieth anniversary volume*. Bloomington/Indiana: Indiana University Linguistics Club, 1-36.
- Booij, G. (2002).** *The morphology of Dutch*. Oxford: Oxford University Press.
- Bree, C. van (1987).** *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris Publications.
- Bußmann, H. (1990).** *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Cate, A.P. ten, H.G. Lodder & A. Kootte (1998).** *Deutsche Grammatik. Eine kontrastiv deutsch-niederländische Beschreibung für den Zweitsprachenerwerb*. Bussum: Coutinho.
- CGN (2002).** *Corpus Gesproken Nederlands*. Release 5, April 2002. Den Haag: Nederlandse Taalunie.
- Van Dale (2003).** *Groot woordenboek der Nederlandse taal op cd-rom*. Versie 1.3, op basis van de dertiende uitgave. Utrecht, Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Der Digitale Grimm (2004).** *Deutsches Wörterbuch. Elektronische Ausgabe der Erstbearbeitung von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. Frankfurt am Main: Zweitausendeins.
- Donaldson, B. (1993).** *A grammar of Afrikaans*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- DWB (1854-1960).** *Deutsches Wörterbuch*. Von Jakob und Wilhelm Grimm. Leipzig.
- Everaert, M. (2000).** Types of anaphoric expressions: Reflexives and reciprocals. In: Z. Frajzyngier & T.S. Curl (red.), *Reciprocals. Forms and functions*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 63-83.
- EWNT (2003).** *Woordenboek der Nederlandsche Taal op cd-rom*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Frajzyngier, Z. & T.S. Curl (2000).** Introduction. In: Z. Frajzyngier & T.S. Curl (red.), *Reciprocals. Forms and functions*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, vii-xi.
- Haas, F., M. Hüning & E. Stark (2004).** *Zur Entwicklung der Reziprokkonstruktionen in germanischen und romanischen Sprachen*. Voordracht, FU Berlin, 02-07-2004.
- Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn (1997).** *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. 2 banden. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff uitgevers/Wolters Plantyn. <<http://www.kun.nl/e-ans/>>.
- Heeroma, K. (1942).** Elkaar. *De nieuwe taalgids* 36, 218-222.
- Kate Hermansz., L. ten (1723).** *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. Facsimile-editie (2001), uitgegeven door J. Noordegraaf en M. van der Wal. 2 delen. Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro-Holland.
- Kemmer, S. (1993).** *The middle voice*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Klooster, W. (2001).** *Grammatica van het hedendaags Nederlands. Een volledig overzicht*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

- König, E. (2004).** *A typology of reciprocal constructions*. Voordracht, FU Berlin, 02-04-2004.
- Lichtenberk, F. (1994).** Reflexives and reciprocals. In: R.E. Asher & J.M.Y. Simpson (red.), *The encyclopedia of language and linguistics*. Oxford, New York, Seoul, Tokyo: Pergamon Press, 3504-3509.
- Meer, M. J. van der (1927).** *Historische Grammatik der niederländischen Sprache*. I. Band: *Einleitung und Lautlehre*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- MNL (1998).** *CD-Rom Middelnederlands*. Den Haag, Antwerpen: Sdu Uitgevers, Standaard Uitgeverij.
- MNW (1885-1952).** *Middelnederlandsch woordenboek*. Door E. Verwijs en J. Verdam, voltooid door F.A. Stoett. 's-Gravenhage.
- Plank, F. (2000).** Thoughts on the origin, progress, and pro status of reciprocal forms in Germanic, occasioned by those of Bavarian. In: A. Brahim (red.), *Réfléchie et Moyen*. (to appear).
- Postma, G. (2004).** Structurele tendensen in de opkomst van het reflexief pronomen 'zich' in het 15de-eeuwse Drenthe en de Theorie van Reflexiviteit. *Nederlandse taalkunde* 9, 144-168.
- Raidt, E.H. (1983).** *Einführung in Geschichte und Struktur des Afrikaans*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Salemans, B.J.P., F.A.M. Schaars & R.J.G. de Bonth (1990).** *Concordantie van het dramatisch werk van Joost van den Vondel (1587-1679)*. Assen: Quarto.
- Sijs, N. van der (2004).** *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Thomson, A.J. & A.V. Martinet (1986).** *A practical English grammar*. Fourth edition. Oxford: Oxford University Press.
- Toorn, M.C. van den, W.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.) (1997).** *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- VMNW (2001).** *Vroegmiddelnederlands Woordenboek. Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus-Gysseling*. Bewerkt door W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt & T.H. Schoonheim. Leiden: Gopher Publishers.
- WNT (1882-1998).** *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Bewerkt door M. de Vries en L.A. te Winkel [et al.]. 's-Gravenhage [etc.]; Nijhoff [etc.].
- Wouden, T. van der (1998).** *Verboden op het werk te komen. Klein woordenboek van Vlaamse taal- en andere eigenaardigheden*. Enschede: SIWU.